

Розділ III.

ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО В ДОБУ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Повсякденне життя українського суспільства в добу непу істотно відрізнялося як від дореволюційного часу, так і від епохи, основним змістом якої стало так зване "соціалістичне будівництво". Щоб зрозуміти, в якій ситуації опинилося населення радянської України, слід виявити, в чому полягала специфіка нової економічної політики. Іншими словами, треба з'ясувати, від чого більшовицька влада відмовлялася, які правила співіснування держави з суспільством встановлювалися після відмови від політики "воєнного комунізму".

Здійснювані в Україні і Росії комуністичні перетворення мали цивілізаційний характер. У повсякденній свідомості вони й досі пов'язуються з Російською революцією 1917 р. Цей неподоланий стереотип є продуктом цілеспрямованої пропаганди у трьох поколіннях. Лідери партії більшовиків прагнули затиснути експеримент з утворенням держави-комуни, ідея якого народилася в їхніх головах, в оболонку народної революції, яка зруйнувала імперію Романових.

1. Початок комуністичної революції.

За грандіозністю задуму комуністичний експеримент справді був революційним. Але він не мав нічого спільного з революцією 1917 р. Хто міг тоді відстоювати ідею комунізму? Навіть члени більшовицької партії, не кажучи вже про мільйонні маси людей, які йшли за радами, прагнули тільки одного: експропріювати майно великих власників і поділити його на зрівняльних засадах.

Ленінській партії знадобилося кілька місяців, щоб після перевороту у Петрограді перетворити здобуту владу на диктатуру і поширити її на більшу частину території колишньої імперії. Навесні 1918 р. майже одночасно в Москві були надруковані дві праці — "Програма комуністів (більшовиків)" М. Бухаріна і "Чергові завдання Радянської влади" В. Леніна. У брошурі Бухаріна, вихід якої в світ співпав із зміною назви партії більшовиків, малювалися ідеалізовані картинки майбутнього комуністичного ладу. У статті Леніна комуністичні перетворення оголошувалися черговими завданнями радянської влади. Йшлося про оголошення великого виробництва загальнонародною (а фактично —

державною) власністю, одержавлення дрібного виробництва, ліквідацію товарно-грошових відносин і створення на руїнах ринкової економіки централізованого планового господарства.

Внаслідок націоналізації "командних висот" (промисловості, транспорту і зв'язку, фінансово-банківської системи) у прямому розпорядженні керівників державної партії опинилася неспівставно більша, ніж у держав нормального типу, кількість наявного ресурсного потенціалу суспільства. Вони дістали можливість наказувати — що, скільки, коли і де треба виробити. Директивне планування стало своєрідною чарівною паличкою, порухом якої вони могли регулювати обсяг і термін вироблення необхідної продукції. Насамперед йшлося про зброю, боєприпаси і спорядження для армії, чисельність якої нестримно зростала. Європейські країни у 1919–1920 рр. уже завершили демобілізацію, і їхні сукупні збройні сили істотно поступалися Червоній армії. Континент опинився перед загрозою вторгнення зі Сходу під гаслами світової революції. Більшовицькі газети почали називати В. Леніна і Л. Троцького вождями всесвітньої радянської федерації. Експропрійовані у буржуазії валюта та інші цінності використовувалися більшовицькими емісарами для створення в усіх країнах кишенькових комуністичних партій, об'єднаних утвореним в Москві Комуністичним інтернаціоналом.

Та незабаром з'ясувалося, що одержавлення сприяє мобілізації наявних ресурсів, але нездатне забезпечити їх ефективне відтворення. Розруха, яку в радянських підручниках історії розглядали тільки як результат воєнних дій, що тривали з 1914 р., почала охоплювати промисловість і транспорт якраз внаслідок націоналізації. Централізоване управління одержавленою промисловістю на засадах "єдиної фабрики" не спрацьовувало.

Логічним наслідком націоналізації промисловості, транспорту і банків став ленінський декрет від 15 липня 1920 р. "Про розрахункові операції". Дія цього декрету була негайно поширена на територію України. Проголошувалося, що всі установи, підприємства і організації, які потребують певних виробів, матеріалів або продуктів, зобов'язані для одержання їх звертатися у відповідні розподільчі радянські установи. Купівля на вільному ринку заборонялася. Розрахунки між установами та підприємствами могли здійснюватися тільки у безготівковій формі. В грудні 1920 р. розгорнулася безпосередня підготовка до скасування грошового обігу і заміни грошей "тродами" (трудовими одиницями).

Заготівельники вже з осені 1918 р. почали накладати на селян обов'язкові завдання щодо поставки державі продовольства. Ці завдання розкладалися по губерніях, повітах, волостях, селах і дворах. Поява продрозкладки (в українській мові побутує й російський заміник — продрозверстка) була обумовлена самою логікою комуністичного

будівництва. 11 січня 1919 р. з'явився спеціальний декрет про хлібну і фуражну розкладку. Всупереч назві декрету запроваджувана ним розкладка поширювалася майже на всі види продовольства та сільськогосподарської сировини. Одночасно заборонялася приватна торгівля сільськогосподарською продукцією.

Розкладка мала вигляд торговельної операції, але не була нею, тому що держава платила за вилучену продукцію символічну ціну. Не була вона й податком, тому що не прив'язувалася до обсягу вирощеної продукції у певному відсотку. Величина розкладки визначалася двома чинниками: потребами держави у продовольстві і здатністю наркомпроду та його воєнізованих підрозділів вилучати продукцію у селян. Інакше кажучи, продрозкладка була реквізицією.

Після поразки денікінців Всеукрревком затвердив новий земельний закон, яким заборонялося відводити землю під радгоспи без згоди селян. Цим самим Кремль (співавтором закону був В. Ленін) відмовлявся від негайного запровадження комун і радгоспів, яке було причиною падіння радянської влади в Україні у 1919 р. Майже одночасно голова уряду Х. Раковський і нарком продовольства М. Володимиров підписали новий закон про хлібну розкладку. У травні 1920 р. була затверджена розкладка на велику рогату худобу, овець, свиней, яйця, картоплю тощо.

Заплановану кількість продовольства вилучити не вдалося. Разом з тим в другій половині 1920 р. вималювалася небезпека величезного недосіву. Недосів був безпосереднім результатом продрозкладки. Знаючи, що вироблену продукцію заберуть, селяни мали намір сіяти тільки для власних потреб.

За дорученням В. Леніна уряд розробив законопроект "Про заходи зміцнення і розвитку селянського сільського господарства" і 14 грудня 1920 р. представив його у ВЦВК для внесення на VIII Всеросійський з'їзд рад. Будучи реалістом, вождь партії остерігав тих, хто бажав повторити спробу негайної комунізації села. Розуміючи, що доведеться зберегти реквізичійний принцип у відносинах між містом і селом, Ленін бачив небезпеку колосального недосіву полів навесні 1921 р. Тому він наполягав на тому, щоб поширити продрозкладку не тільки на вже вироблену продукцію, але й на засівну площу селянських господарств. Кожний селянин мав одержати державне завдання на засів певної кількості орної землі власним насінням.

У виступі Леніна на VIII Всеросійському з'їзді рад державні директиви для селян, яким влада тимчасово дозволяла господарювати одноосібно, видавалися за благо: "Суть законопроекту в тому, щоб зараз прийти до практичних заходів допомоги селянському одноосібному господарству, яке переважає, такої допомоги, яка полягала б не тільки в заохоченні, але і

в примусі"¹. Фактично же "уроками" на посів, які мали бути доведені до кожного двору, село поверталось до часів кріпосного права. Різниця була лише в тому, що місце поміщика-кріпосника займала "робітничо-селянська" влада.

З'їзд схвалив законопроект, і реалізація нового закону пішла швидкими темпами. В системі виконавчої влади утворювався новий центр — Центр-посівком. Виникла мережа посівкомів в Україні — від республіканського до волосних. Перед новим відомством ставилося завдання розширити посівну площу республіки до розмірів 1916 р., коли вона була найбільшою.

2. Перехід до нової економічної політики

На місці Російської імперії, що розпалася у 1917 р, на початку 1920-х формально існували 14 держав. П'ятьом з них вдалося здобути справжню незалежність — Фінляндії, Польщі і трьом країнам Балтії — Естонії, Латвії і Литві. Вісім країн тільки вважалися незалежними — Азербайджан, Білорусія, Бухара, Вірменія, Грузія, Далекосхідна республіка, Україна і Хорезм. Вони були радянізовані і контролювалися з Кремля.

Територія України на початку 20-х рр. була розділена між чотирма державами. Радянська Україна (УСРР), що контролювалася Кремлем, мала територію в 452 тис. кв. км. з населенням 25,5 млн. осіб. За межами УСРР перебувала третина українських земель — у складі Польщі (Другої Речіпосполитої), Румунії і Чехословаччини.

Кремлівські вожді потурбувалися "прив'язати" радянську Україну до Росії колосальною військовою силою. Наприкінці 1920 р. в УСРР розміщувалося шість армій загальною чисельністю понад мільйон бійців і командирів. Водночас центр бажав підірвати національно-визвольний рух фальшивими деклараціями про незалежність.

В грудні 1920 р. голова Раднаркому РСФРР В. Ленін і нарком закордонних справ Г. Чичерін підписали в Москві з Х. Раковським, який поєднував в Україні обидві ці посади, договір про військовий і господарський союз. У преамбулі договору підкреслювалися незалежність і суверенність обох держав, а також усвідомлення ними необхідності згуртувати свої сили для оборони та в інтересах господарського будівництва. Із факту колишньої належності України до Російської імперії, як вказувалося в статті 2-ій, для УСРР не впливало жодного зобов'язання стосовно будь-кого. Для практичного здійснення проголошених спільних завдань уряди обох держав об'єднували сім наркоматів: військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, пошт і телеграфу, Вищу Раду народного господарства². Договір був негайно ратифікований VIII Всеросійським з'їздом рад.